

הדמוקרטיה הישראלית על פרשת דרכים - מסה ביקורתית על ספרו של גד ברזילי*

אילן פלג**

מסה זו סוקרת את ספרו של ברזילי תוך ניתוח השאלות שבהן דן ספרו. כללית, הביקורת חיובית ביותר: היא רואה את הספר כחשוב, אמין, משמעותי מבחינה תיאורטית בהציגו את הגישה הקהילתית ובהגנתו על קבוצות מובחנות, ומבוסס מבחינה אמפירית. עם זאת מחבר המסה גוקט עמדה חיובית יותר מברזילי כלפי הליברליזם המערבי ובעיקר האמריקני ומציין את מגרעות הליברליזם האירופי-קונטיננטלי. זאת ועוד, משום שמחבר המסה איננו רואה את ישראל כחברה ליברלית, הוא מסרב לזהותה כמקרה המפריך את יתרונות המערכת הליברלית בכלל.

כעיות מספר בקהילתיות כשיטה מודגשות בביקורת, אם כי מחבר המסה מציין כמה מערכות פוליטיות המתמודדות בהצלחה במתח הליברלי-קהילתי. בדונו במיעוט הערבי מקבל מחבר המסה את טיעוני ברזילי בדבר האפליה השיטתית כלפי מיעוט זה: הוא רואה ביחסי רוב-מיעוט בישראל את עקב אכילס של הדמוקרטיה הישראלית. עם זאת הוא מציין שערכים רבים מחפשים פתרונות ליברליים לבעיותיהם. כללית, מחבר המסה פסימי פחות מברזילי באשר לשוויון מגדרי בישראל ואפשרויות לשיפור באמצעים ליברליים. מאידך גיסא הוא מסתייג מזכויות היתר הניתנות לחרדים באשר הן מתייחסות לא רק לאוטונומיית המיעוט הדתי, אלא גם לשליטתו על הרוב.

* Gad Barzilai, *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2003) (להלן: Barzilai).

** פרופסור מן המניין, מופקד על הקתדרה ע"ש צ'רלס א. דאנה במחלקה לממשל ולחוק, לאפייט קולג', ארצות הברית; פרופסור עמית לחברה הישראלית בבית המדרש לרבנים ליהדות מתקדמת (פילדלפיה).

המסה קוראת לפתרונות אפשריים כדי למנוע פורענות. היא מבחינה בין גישה ליברלית שהישגיה עד כה צנועים (בעיקר בנוגע לערבים) ובין פתרונות שיתופיים (consociational) המתיישבים עם גישה ברזילי. ספציפית, קורא מחבר המסה לאימוץ מגילת זכויות מקיפה, שוויון קבוצתי והתרכוז בנושא הערבי. בעוד ברזילי מדגיש את מגרעות הליברליזם, מחבר המסה (אף שהוא מקבל את דעתו של ברזילי בנוגע למגבלות הליברליזם) מדגיש את הסכנות בלאומנות בלתי מרוסנת במצב של קונפליקט מתמשך.

אנליטית ונורמטיבית, ספרו של גד ברזילי הוא ספר אמיץ וחשוב. ביוני 2004 זכה הספר בפרס על שם יונתן שפירא מטעם האגודה ללימודי ישראל (Association for Israel Studies). כמו ספריו ומאמריו של שפירא המנוה, גם חיבור זה אינו נרתע מהתקפה חזיתית, ישירה ונמרצת, ועם זאת מנומקת כדבעי מבחינה תיאורטית ונתמכת כראוי מבחינה אמפירית, על אספקטים רבים של המשטר הישראלי.¹ הסתייגות חריפה במיוחד מייחד פרופסור ברזילי לליברליזם הישראלי בכלל וזה המיוצג על ידי בית המשפט העליון בפרט.² בקיצור, זהו ספר שכל מי שמעייניו במהותו המשפטית, הפוליטית והחברתית של המשטר הישראלי ובמהות המשטר המערבי הליברלי או הליברלי-כביכול, חייב לקרוא בעיון. מבחינה מבנית, כולל הספר מבוא, שני פרקים תיאורטיים, שלושה פרקים אמפיריים שבהם מיושמות הטענות התיאורטיות וסיכום נרחב. מבחינה מהותית יותר, לספר שתי אג'נדות מובחנות המשלימות זו את זו. מחד גיסא מציע ברזילי גישה מושגית ומקיפה ביותר לדיון שיטתי ביחסים בין המדינה, בעיקר זו ה"מערבית" וזו המתניימרת להיות "דמוקרטית", לבין קבוצות ייחודיות, מובחנות ושוליות במדינה, קבוצות שלהן הוא קורא "non ruling communities". מאידך גיסא, הוא מחיל את גישתו הכללית על החברה הישראלית בבחנה אותה מנקודת המבט של יהסי מדינת ישראל עם שלוש קבוצות: ערבים-פלסטינים, גשים פמיניסטיות וחרדים. שלושת המקרים האלו מאפשרים לברזילי לפתח גישה רחבה ביותר למהותו של המשטר הישראלי, הן מבחינה פורמלית-משפטית והן מבחינה פוליטית-מהותית. מסקנותיו עגומות למדי ומאששות את מסקנות הגישה הביקורתית למשטר ישראל, גישה ההופכת כיום בהדרגה לגישה הדומיננטית במרבית הדיסציפלינות של מדעי החברה, הרוח והמשפט.

1. כבר בחיבורים רבים בעבר החל ברזילי לפתח ביקורת שיטתית, אם כי פחות נוקבת מביקורתו בספר זה, על טיב המשטר הישראלי. ראו, למשל: Gad Barzilai, *Wars, Internal Conflicts and Political Order: A Jewish Democracy in the Middle East*, (1996).
2. בכמה פרסומים קודמים ביקר ברזילי את בית המשפט העליון. ראו, למשל, מאמרו על בית המשפט: Gad Barzilai, "Political Institutions and Conflict Resolution: The Israeli Supreme Court and the Peace Process", *The Middle East Peace Process: Interdisciplinary Perspectives* (Ilan Peleg – ed., 1998) 87. מעניין לציין בהקשר זה שבעוד ליברלים ישראלים רבים נוטים לתמוך בבית המשפט, אקדמאים אחרים מסתייגים מעמדה זו.

ברי לכול שספר מחקר בעל יריעה רחבה כל כך, המאמץ גישה ביקורתית מוצהרת למדינת ישראל ועמדה קהילתית (communitarian) נחרצת, לא יזכה לאהדת כל הקוראים. האתגרים שמציב ברזילי לליברליזם כגישה פילוסופית, פוליטית ומשפטית, וגישתו הביקורתית ביותר למשטר מדינת ישראל, יידחו מן הסתם על ידי רבים (אם כי, מקווה אני, יידחו מתוך עיון ענייני ולא על הסף). ואולם, חשוב לציין שספר זה איננו בבחינת מתקפה רבתי ושלוחת רסן על הישראליות של תחילת המאה ה-21 אלא ניסיון כן, מקיף ורציני לנתח את הישראליות על רקע תהליכים כלל עולמיים (לרבות גלובליזציה) לנוכח אתגריה של כל חברה דמוקרטית, ליברלית ורב־תרבותית כיום.

למאמר ביקורת זה שלוש מטרות עיקריות. ראשית, לדון בגישתו הכללית של פרופסור ברזילי. שנית, לנתח את החלת הגישה הכללית על המקרה הישראלי. ושלישית, להסיק מסקנות כלליות הן לעניין גישת פרופסור ברזילי והן לעניין המשטר הישראלי. ספר חשוב זה מצריך לא פחות.

הגישה הביקורתית-קהילתית

הפרדיגמה המחקרית של פרופסור ברזילי משקפת בבירור את הכשרתו המקצועית הכפולה כמשפטן וכאיש מדע המדינה. זהו ספר המצוי בתווך: הוא עוסק ביחסי הגומלין בין הפוליטיקה והמשפט, או ליתר דיוק (וכאן יכול היה ברזילי לחדד את הדברים), במשפט כפונקציה של הפוליטיקה. מכל מקום, גישתו המולטידיסציפלינרית המובהקת של ברזילי היא בלא ספק הגישה הנכונה לנושאים המאתגרים שבהם הוא עוסק.

מהותית מאמץ הספר גישה ביקורתית קהילתית (a critical communitarian approach) לחקר תרבויות משפטיות. לגישה זו פנים אמפיריות ונורמטיביות. אמפירית מדגישה הגישה את החשיבות המרכזית של קהילות חברתיות (והללו עשויות להיות אתניות, מגדריות, דתיות וכו') כנושאות תרבויות פוליטיות ומשפטיות הנמצאות, לפחות מבחינה פוטנציאלית, בקונפליקט עם התרבות הפוליטית והמשפטית של המדינה שבה הן מתקיימות. הנחת היסוד של הספר כולו היא כי לא ניתן להבין את היחסים בין פוליטיקה למשפט במרבית המדינות המודרניות בלי להתרכז בקהילות מובחנות.

נורמטיבית יוצא ברזילי להגנתן של קבוצות נשלטות ומזהה את הליברליזם המערבי (בעיקר זה המונהג אליבא ד'ברזילי על ידי הגישה האמריקנית) כאויבן העיקרי של קבוצות אלו, תרבותן ואינטרסיהן. כאן המקום להעיר שהגישה הליברלית האירופית-קונטיננטלית, בעיקר זו המדגישה את עליונות הלאום ומדינתו וזו ששורשיה ביקוביניזם הצרפתי, מסוכנת אף יותר מנקודת מבטן של קבוצות חברתיות מובחנות מהגישה האמריקנית הליברלית, האינדיבידואליסטית או הליברטנית. ההתנגשות החזיתית כיום בין המדינה הצרפתית לבין נשים ונערות מוסלמיות בשאלת הצעיפים בבתי ספר צרפתיים היא דוגמה מובהקת להיעדר מתינות מצד המדינה הליברלית הקונטיננטלית כלפי קבוצות נשלטות בתוכה.

מכל מקום, סבור ברזילי, הגישה הליברלית-אינדיבידואליסטית, המשתרשת כיום בעולם כולו בחסות הגלובליזציה, לא רק מזניחה את הקהילות הנפרדות, אלא מתעמתת עמן מתוך כוונה למחוקן כליל מן המפה, תהליך שהוא רואה אותו כבלתי מוצדק וכמסוכן. לדעתו חייבות דמוקרטיות לקדם לא רק זכויות יחיד, אלא גם זכויות קבוצתיות של קהילות

שוליות. חשוב להבין בהקשר זה שקריאת התיגר של פרופסור ברזילי איננה מכוונת אך ורק כלפי ישראל. היא מופנית כלפי הגישה הליברלית בכלל וטוענת כי הליברליזם, במהותו, מתעלם מערכן של קהילות חברתיות מובחנות.

הפרק הראשון בספר חשוב זה מניח את היסוד התיאורטי למחקר. ברזילי מתרכז ביחס שבין תרבות משפטית לדמוקרטיה. הדיון בדמוקרטיה כמושג מפתח חשוב ביותר אבל דורש פיתוח נוסף. כך, למשל, טוען ברזילי, ובצדק, שבחירות כשהן לעצמן אינן מספיקות.³ הוא תובע מן הדמוקרטיה הגנה על זכויות של קבוצות שוליות, נקודה שבה לוקה הדמוקרטיה הישראלית בחסך בולט. ואולם הניתוח היה יכול להיות חודרני ומקיף יותר לו היה טוען ברזילי בצורה מפורשת יותר כי בלא *זקרון השוויון*, האישי והקבוצי, ועיגונו בחוק ובפרקטיקה, דמוקרטיה של-ממש אינה אפשרית. טיעון שכזה עשוי היה להביא את ברזילי לידי הבחנות חדות יותר בין תביעות מינימליות-פורמליות לדמוקרטיה (תביעות הנתפסות על ידיו כבלתי מספקות וכמאפיינות לדעתו את הליברליזם המערבי) לבין תביעות רחבות יותר כגון שוויון בין קבוצות והכרה מדינתית בייחודיות קבוצתית, תביעות שבהן הוא תומך מבחינה נורמטיבית בצורה נחרצת.⁴

עיקרו של הפרק הראשון הוא הסתייגות ממה שברזילי מכנה הליברליזם המערבי כשיטת ממשל המבוססת על אוטונומיית היחיד, התעלמות מתרבויות שאינן הגמוניות, והדגשת מרכזיות המדינה. ואולם חשוב ביותר להבחין בין סוגים שונים ומגוונים של ליברליזם מערבי, לרבות הליברליזם האמריקני האינדיבידואליסטי, הליברליזם הצרפתי המדינתי (ראו לעיל) וליברליזם "שיתופי" (consociational) שבו קבוצות שונות משתתפות בשלטון המדיני.⁵ הסוג האחרון של הליברליזם, סוג שצמח, לדעת תומכיו, במדינות אירופיות קטנות שחברותיהן משוסעות, רלוונטי ביותר לפתרון בר-קיימא וארוך טווח לדילמות

3. הטיעון הקלאסי נגד דמוקרטיה המבוססת על בחירות בלבד בלי שמהות משטרן דמוקרטית בתחומים כגון מתן חירויות בסיסיות סוכם בבחירות רבה ובקיצור מרשים על ידי: Fareed Zakaria, "The Rise of Illiberal Democracy", *76 Foreign Affairs* (1997) 22; Fareed Zakaria, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (2003). גושא זה נידון בעקיפין במאמר החשוב של Yoav Peled, "Ethnic Democracy and Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State", *American Political Science Review* (1992) 432.

4. פיתוח קלסיפיקציה כזו בין תביעות דמוקרטיות שונות ניתן למצוא אצל Peled, שם, וגם אצל: Ilan Peleg, "Israel as a Liberal Democracy: Civil Rights in the Jewish State", *Review Essays in Israel Studies: Books on Israel* (Lauri Z. Eisenberg and Neil Caplan - eds., 2000) 63.

5. לעניין consociational democracy, שלטון דמוקרטי שיתופי, ראו, בין השאר: Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (1977); Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries* (1999). המודל הליפהרטי גם הוא, למעשה, ליברלי שכן שיתוף הפעולה בין הקבוצות במדינה בנוי על שוויון אזרחי, אינדיבידואלי ומלא.

שלפניהן ניצבת ישראל כיום, אם כי (כפי שאטען במסקנותיי) מדינת ישראל כיום עדיין לא החלה לנוע בנחישות לקראת פתרון שכזה.

גישת ברזילי לדילמות שבהן הוא עוסק מושפעת עמוקות מהניאור-מרכסיוס. גישה זו חותרת תחת התפיסה המקובלת בישראל ובמרבית העולם המערבי: היא מאמינה כי המשפט הוא מכשיר להנצחת השקפת עולם של מעמד דומיננטי, כלי המשרת את המדינה וקבוצות דומיננטיות בהנהגתה. ברזילי שולל את הדעה הגורסת שתרבות פוליטית ומשפטית היא אוטונומית ותוקף את הגישה הליברלית הקלאסית הגורסת שהמדינה היא גורם ניטרלי ביהסים בין-קבוצתיים. עם זאת, הוא רואה את הגישה המרכסיסטית כמוגבלת⁶ משום שכוח כלכלי, לשיטתו, אינו מקור בלעדי לכוח פוליטי (בערוב ימיו, אגב, נטה מרכס עצמו לדעה זו באומרו כי הוא עצמו איננו מרכסיסט). בצורה משכנעת עד מאוד טוען ברזילי כי המדינה היא כוח נפרד המייצר הגמוניה חברתית,⁷ גישה המשקפת את דעותיה של T. Skocpol⁸ ומעוגנת בכתבים קלאסיים של הוגים כגון De Tocqueville.⁹ הנרטיב המשפטי של הממשל משקף ואף מייצר את ההיים הפוליטיים במדינה. ברזילי מדגיש את תפקיד המדינה ביצירת תרבות פוליטית ומשפטית¹⁰ ובפיתוח מה שהוא מכנה מטה-נרטיב מדינתי (state-metanarrative) שכולם חייבים לאמצו.

הדגשת המדינה כשחקן ראשי אך לא עצמאי לחלוטין היא רעיון מרכזי במערכת טיעוניו הכלליים של ברזילי ובהחלתם על המקרה הישראלי. בתפיסתו של ברזילי המדינה היא מבנה הגמוני, דומיננטי ובעל אידאולוגיה משפטית. חשוב גם להדגיש כי במקרה הישראלי, כבמקרים דומים אחרים (כגון סרי לנקה או טורקיה), המדינה היא מכשיר בידי קבוצות אתניות הגמוניאליות לשליטה על קבוצות אתניות שוליות.¹¹ ואולם כלל לא ברור (וזה היא שאלה אמפירית), אם כל מדינה, במהותה, הגמוניאלית וסביר להניח, לפחות, שמידת ההגמוניאליות בין מדינות משתנה.

זאת ועוד, המדינה כמייצרת נרטיב-על (meta-narrative) נתקלת בהכרח (בעיקר בחברות שסועות) בנרטיבים אלטרנטיביים, קאונטר-הגמוניאליים (נרטיבים המערערים על יסודות המשטר השולט). עצם קיומן של קהילות נפרדות בעלות הכרה עצמית, אידאולוגיה מפותחת ומאות אלפי חברים (במקרה הישראלי), פירושה קיום נרטיבים שאינם מתיישבים עם נרטיב העל שמאמצת המדינה. ברוב המקרים ובעיקר בטווח הקצר עשוי נרטיב העל

6. Barzilai, בעמ' 19.

7. שם, בעמ' 20.

8. לעניין תפקיד המדינה בחברות כיום ראו מאמרה של: Theda Skocpol, "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research", *Bringing the State Back In* (Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol – eds., 1985) 3.

9. Alexis de Tocqueville, *The Old Regime and the Revolution* (1856).

10. Barzilai, בעמ' 5-8.

11. Ilan Peleg, "Transforming Ethnic Orders to Pluralist Regimes: Theoretical, Comparative and Historical Analysis", *Ethnic Conflict and Democracy* (Adrian Guelke – ed., 2004) 7.

לגבור על נרטיבים מתחרים, בעיקר אם התחרות ביניהם מתקיימת על מגרשו הביתי של נרטיב העל, ואם נרטיב-על זה נתמך על ידי מוסדות המוקמים ומופעלים על ידי המדינה עצמה (כגון בתי המשפט שלה). מנקודת מבט מושגית זו רואה ברזילי בספרו זה, ובצדק, ניסיון להחיות את מושג הקהילה (community) כמקור לפעילות אנטי-הגמוניאלית.¹² אכזבתו של פרופסור ברזילי מן הליברליזם המערבי, ובעיקר האמריקני, בולטת כמעט בכל עמוד. הוא עושה שימוש מתודולוגי במקרה הישראלי להדגשת חולייה של הליברליות כשיטה. ואולם בהקשר זה ניתן לשאול: האם ישראל הייתה אי-פעם חברה ליברלית מובהקת? יונתן שפירא בספרו האחרון סבר שמדינת ישראל לא אימצה, במודע, את הליברליות,¹³ ובמאמר קודם ניסיתי אני להוכיח שהרפובליקה הבן-גוריוניסטית שעיצבה את מדינת ישראל לדורותיה הייתה בבירור מערכת פוליטית בלתי ליברלית.¹⁴ אף שספרם המצויין של יואב פלד וגרשון שפיר טען שישראל נעה בכיוון ליברלי,¹⁵ מסקנה זו נבעה מניתוח תהליכים בשנות ה-90 של המאה ה-20 וספק אם היא תופסת כיום.¹⁶ אך טיעוניו של ברזילי כלפי הליברליות ראויים למהשבה וניתוח גם מעבר למקרה הישראלי (שכאמור איננו לדעתי מקרה טוב לבחינה שכזו). קשה ביותר ליישב את הסתירות הפנימיות והעמוקות בין הליברליזם (על כל גווניו) והדגשת הזכויות השוויוניות של כל אזרח במדינה שהוא דוגל בה, מחד גיסא, ובין הקהילתיות הסבורה כי המדינה חייבת להכיר מבחינה פוליטית ואקטיבית בקהילות שונות כנושאות זכויות יתר בקולקטיבים מעל ומעבר לזכויות היחיד הניתנות לחבריהן בתוקף אזרחותם. הקהילתיות (communitarianism) כשהיא לעצמה בעייתית הן מבחינה תיאורטית והן מבחינה אמפירית (בעיקר משום שהיא מערערת על עקרון השוויון המוחלט ויישמו בכל תחומי החיים) והיא חייבת להיבחן בחומרה לא פחותה מליברליזם, הן כשהיא לעצמה והן בהשוואתה לליברליזם.

12. Barzilai, בעמ' 53.

13. ראו יונתן שפירא, *חברה בשבי המולטימדיאלי* (ספריית הפועלים, תשנ"ו).

14. ראו ניתוח הרפובליקה הבן-גוריוניסטית אצל: Ilan Peleg, "Israel's Constitutional Order and Kulturkampf: The Role of Ben-Gurion", 3 *Israel Studies* (1998) 230. ניתוח אודה הרבה יותר למשטר הבן-גוריוניסטי ניתן למצוא אצל: Natan Yanai, "The Citizen as Pioneer: Ben-Gurion's Concept of Citizenship", 1 *Israel Studies* (1996) 127.

15. Gershon Shafir and Yoav Peled, *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship* (2002). ספר זה יצא לאור בתרגום עברי: יואב פלד וגרשון שפיר, *מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת* (מיכל אלפון - מתרגמת, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ה) תוך שינויים קלים מנוסחו האנגלי.

16. ביקורת הטיעון הליברלי אצל Peled ו-Shafir ניתן למצוא בביקורת שכתבתי על הספר המצויין הזה ב: Ilan Peleg, "Review: Being Israeli", 2 *Journal of Modern Jewish Studies* 191 (2003). במאמרם של Peled ו-Navot הם רואים את התקופה הליברלית בתולדות ישראל כמאפיינת את שנות ה-90 ובעיקר את תקופת ממשלתו השנייה של יצחק רבין (1992-1996): Yoav Peled and Doron Navot, "Ethnic Democracy Revisited: On the State of Democracy in the Jewish State", 20 *Israel Studies Forum* (2005) 11.

ככל שנרצה להבין רלטיביזם תרבותי ולהכיר בו, הן מתוך גישה הומנית (הכרה בזכות להיות שונה) או תועלתנית (הבטחת רגיעה פוליטית וחברתית), מתן זכויות שונות לחברים בקהילה מדינתית אחת היא בעייתית ביותר, משום שעקרון השוויון האזרחי הוא עקרון היסוד של המדינה האזרחית המודרנית. זאת ועוד, מתן זכויות ייחודיות לקבוצות שונות או לחבריהן כיחידים חייבת להביא לידי אי-שוויון אזרחי וכך, לשיטת הליברליזם, לחתור תחת אשיותיה האידאולוגיות הבסיסיות ביותר של המדינה המודרנית.

בעוד גישת ברזילי למתח הליברלי-קהילתי היא לתת לקהילות מובחנות זכויות יתר, דומני שפתרון צודק יותר, ופתרון המתיישב עם עקרונות הליברליזם ביתר קלות, הוא העיקרון ששום קהילה חברתית מובחנת (או חבריה) לא תופלה על ידי המדינה וחוקיה, בעיקר לא בצורה מכוונת, שרירותית ושיטתית. כך, למשל, אם קהילות אתניות מסוימות במדינה זוכות לאוטונומיה בחינוך, כל קהילה אתנית תזכה לאוטונומיה שכזו, על בסיס עקרון השוויון.

כאן המקום להעיר שהמקרה הישראלי איננו ייחודי. מדינות רבות בעלות דמוקרטיה ישנה (למשל, שווייץ) או חדשה (למשל, ספרד) מתמודדות בהצלחה ניכרת עם המתח הליברלי-קהילתי. בשווייץ מוכרות זכויות קהילתיות מרביות על בסיס קנטוניאלי ואפילו לוקאלי בלי שהדבר יפגום במבנה הליברלי משום שזכויות אלו ניתנות על בסיס שוויוני ונוסף על זכויות ליברליות, זכויות יחיד נרחבות. בספרד, מדינה בעלת היסטוריה טרגית, הן מנקודת מבט ליברלית והן מנקודת מבט קהילתית, מדינה בה דיכא הרוב את המיעוטים ביד רמה במשך דורות רבים, מתקיים כיום (מאז 1978) משטר שאיננו אך ורק ליברלי, אלא מעניק זכויות מיעוט רחבות ושוות למיעוטי המדינה.

בעוד הניתוח של ברזילי הוא נקודת זינוק מצוינת למחקר משווה שבו עשויה ישראל ללמוד מן ההיסטוריה של עמים ומדינות אחרות, ההשוואות המיוצגות על ידיו מצומצמות למדי. זאת ועוד, השוואות למקרים דמויי-ישראל אינן מביאות בהכרח לכלל מסקנה שבעיית הבעיות של ישראל כיום היא ליברליזם מופלג.

המקרה הישראלי – ליברליזם פגום, קהילתיות מוטת

ישראל היא מקרה מעניין ביותר לחקר יחסי חברה, מדינה ומשפט, אם כי היא איננה מדינה מערבית, דמוקרטית טיפוסית. זו היא קהילה פוליטית שבמידה רבה הומצאה¹⁷ על ידי אידאולוגיה נועזת ובלתי קונוונציונלית (הציונות), שיסודותיה כרפובליקה יהודית הונחו על ידי אב מייסד דומיננטי ביותר (דוד בן-גוריון),¹⁸ והיא ממשיכה להילחם מדינה חזקה ביותר כלפי פנים וחץ כאחת למרות שסעיה העמוקים.¹⁹

17. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1991).

18. ראו לעיל, הערה 14.

19. על החברה הישראלית ושסעיה ראו: Dan Horowitz and Moshe Lissak, *Trouble in Utopia: The Overburdened Polity of Israel* (1989). על השוואת ישראל לחברות שסועות אחרות ראו: Alan Dowty, *The Jewish State: A Century Later* (1998), במיוחד פרק 7. על מדינות

ברזילי מציג בצורה שיטתית ומקיפה את ערכי היסוד של המדינה היהודית-ציונית ואת התנגשותם של ערכי יסוד אלו בערכיהן של שלוש הקהילות שבהן הוא דן, הקהילה הלאומית הערבית-פלסטינית, הקהילה המגדרית של נשים פמיניסטיות, והקהילה הדתית של החרדים. הבסיס האמפירי לספר מצוי בפרקיו המרכזיים המוקדשים לקהילות אלו.²⁰ בהתמקדו במקרה הערבי-פלסטיני, בלא ספק המקרה הבולט ביותר בישראל למדיניות שרירותית ומפלה במסווה של ליברליזם מערבי מתוקן, מראה ברזילי בבירור את הייחודיות הקולקטיבית של התרבות הפלסטינית המשפטית כגורם אנטי-הגמוניאלי בחברה הישראלית.²¹ ברזילי מתאר את אפליית הערבים באמצעות שורה ארוכה של חוקים העוסקים בהגירה,²² אזרחות,²³ רכוש נטוש,²⁴ שירות ביטחון²⁵ וכיוצא באלו. הוא מדגיש כי "במסווה של חוקיות ופרוצדורות משפטיות תרם חוק המדינה בצורה משמעותית ליצירת תרבות הגמונית שהעניקה לגיטימיות לשליטת המדינה על אדמות שעליהן התגוררו ערבים-פלסטינים לפני הולדת ישראל".²⁶ חוק שירות ביטחון, סבור ברזילי,²⁷ מאפשר למדינה לפטור ערבים מן השירות הצבאי "כדי להתור תחת הלגיטימיות שלהם כקהילה שאינה יהודית". בד בבד, חרדים קיבלו זכות קבוצתית שלא להיות מגויסים ואילו גושים ממלאות תפקידים משניים בצבא. כך, טוען ברזילי, בדוגמה מצוינת ומאירת עיניים זו, נהפך חוק המדינה ל"אמצעי מעצב של יצירת גבולות בין קהילות שוליות לבין המדינה".²⁸ מהניתוח המפורט ניתן להסיק שברזילי איננו רואה בקונפליקט היהודי-פלסטיני גורם המצדיק או מצריך הפליית ערבים אזרחי ישראל, גישה שאותה אני מקבל בלא הסתייגות. מן הראוי להדגיש בהקשר זה ודומיו שלמרות התפתחויות ליברליות באספקטים מסוימים של החברה הישראלית, כגון זכויות ההומוסקסואלים, בכל הנוגע ליחסים בין הקהילה הלאומית ההגמונית (יהודים-ישראלים) לקהילה הלאומית השולית (ערבים-פלסטינים), הישגי הליברליזם הישראלי מועריים למדי. בד בבד, לא חלו התפתחויות משמעותיות במתן הכרה קבוצתית לערביי ישראל כקבוצה מובחנת בעלת תרבות נפרדת.

חוקות לעומת חלשות ראו: Joel S. Migdal, *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World* (1988).

20. Barzilai, בפרק 3-5.
21. שם, בעמ' 44.
22. חוק השבות, תשי"א-1950.
23. חוק האזרחות, תשי"ב-1952.
24. חוק נכסי נפקדים, תשי"א-1950.
25. חוק שירות ביטחון (נוסח משולב), התשמ"ו-1986.
26. Barzilai מצטט בעמ' 61 את: Baruch Kimmerling and Joel S. Migdal, *Palestinians: The Making of a People* (1993); Ian Lustick, *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority* (1980); Elia T. Zureik, *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism* (1979).
27. Barzilai, בעמ' 62.
28. שם, שם.

הקהילה הפלסטינית בישראל היא עדיין קהילה נשלטת פוליטית, תלויה כלכלית ושולית חברתית, וזאת למרות הנטיות הליברליות בחלקים חשובים של הציבוריות הישראלית-יהודית בישראל, לרבות זו הממסדית. מגקודת המבט של ברזילי ושיטתו זוהי מסקנה הדורשת דגש חזק: הליברליזם הישראלי לא הצליח בשני העשורים האחרונים לבצע טיפול שורש בבעיה השלטונית המרכזית של מדינת ישראל, יחסי ערבים-יהודים. יש אף שסבורים כי בשנים האחרונות יש נסיגה משמעותית מנטיות ליברליות שאפיינו את ממשלתו של יצחק רבין בשנים 1992-1995.²⁹

ברזילי טוען כי לקהילה הערבית בישראל אין גישה למקורות הכוח, עובדה אמפירית שהוכחה במחקרים של כותבים רבים, ערבים ויהודים.³⁰ בהתייחסו לצד המשפטי של קהילה זו קובע ברזילי נחרצות: "חוק המדינה איננו מתעלם מרגשותיהם הלאומיים של הערבים, מטרתו לרמוס אותם".³¹ הוא רואה קשר ישיר בין הנוסחאות המשפטיות המגדירות את ישראל כ"מדינת העם היהודי" וכ"מדינה יהודית ודמוקרטית", לבין מה שהוא מכנה לגליזציה של דיכוי המיעוט הלאומי.³²

כמו דויד קרצ'מר (David Kretzmer) לפניו³³ עומד ברזילי על התחומים הרבים שבהם מופלים הערבים לרעה בישראל: תקציבים ירודים ובלתי שוויוניים, חינוך (בו נשללת מהציבור הערבי אוטונומיה), רכישת קרקעות (למרות פסק הדין הליברלי בעניין קעאדן),³⁴ השימוש השולי בשפה הערבית למרות היותה שפת מדינה רשמית, הגנה על מקומות קדושה מוסלמיים, סימני דרך בערבית, וכו'.

חלק מביקורתו הנוקבת ביותר של ברזילי מופנה כלפי בית המשפט העליון. גישת העליון לבעיות המיעוט הערבי נתפסת על ידי ברזילי כגישה אינדיבידואליסטית השוללת

29. Peled and Navot (לעיל הערה 16), בעמ' 3-27.

30. ראו: Lustick (לעיל, הערה 26) ו-Zureik (לעיל, הערה 26) וגם: Sabri Jiryis, *The Arabs in Israel* (1976); Inea Bushnaq – trans., *Israel 1948-2000: A Political Study* (2001); Nadim N. Rouhana, *Palestinian Citizens in Israel 1948-2000: A Political Study* (2001); Ilan Peleg, "Jewish- Arab Identities in Conflict" (1997) *in an Ethnic Jewish State: Identities in Conflict*; Palestinian Relations in Israel: From Hegemony to Equality?" 17 *International Journal of Politics, Culture and Society* (2004) 415.

31. Barzilai, בעמ' 99.

32. שם, בעמ' 100.

33. David Kretzmer, *The Legal Status of the Arabs in Israel* (1990).

34. Alexander Kedar, "A First Step in a Long and Sensitive Road: Preliminary Observations on Quadan Vs. Katzir", 16 *Israel Studies Forum* (2000) 3 קדר, "מתחזות החולשה: המשפט הישראלי והמרחב האתנו-לאומי בישראל", *מדינה וחברה* 4 (תשס"ה) 845. בעניין קעאדן חשוב לציין ששבעה חודשים בלבד אחרי שניתן פסק דין חשוב זה פרצו מהומות הסרות תקדים שבהן נהרגו 13 ערבים-ישראלים בידי כוחות משטרת ישראל. הנתק בין הישגים משפטיים ובין המעמד הקיבוצי הנחות של ערביי ישראל הוצג בצורה ברורה ביותר.

מן הערבים כל הכרה כקבוצה בעלת זכויות קיבוציות. לדעתו, מפלה חוק המדינה את המיעוט בצורה ישירה, עקיפה ופרקטית (היינו, במדיניות ציבורית). בעוד הליברליזציה הפחיתה את האפליה הישירה, היא תרמה לדעת ברזילי להגברת האפליה העקיפה כי הדגש הליברלי על זכויות היחיד פוגע בהכרת המיעוט כקבוצה לאומית.

חלקים נכבדים מהספר מציגים נתונים אמפיריים כמותיים לאישוש טיעונו של ברזילי. הוא מראה כי לערבים פחות אנון מליהודים במערכת השיפוט. כמחציתם סבורים שאין שוויון במדינה,³⁵ והרוב הגדול סבור שיש אפליה בתחום הבנייה (65.6%), התעסוקה (57.4%), והקרקעות (63.6%). ברמה האידיאולוגית, הערבים ברובם היו רוצים לראות את ישראל כמדינה אזרחית או כדמוקרטיה של כל אזרחיה. מאידך גיסא, מציין ברזילי,³⁶ כ-60% מהערבים סבורים שאמצעים דמוקרטיים חוקיים כגון מאבקים פרלמנטריים ועתירות לבית המשפט העליון הנם אפקטיביים. זאת ועוד, כ-55% מהערבים מאמינים, לפי הנתונים שמציג ברזילי,³⁷ שהפתרון למצבם העגום טמון במתן שוויון הזדמנויות. ניתן לטעון כי ממצאים אלו מראים כי לציבור הערבי יש אמון רב יותר בפתרונות ליברלים משיש לפדופסור ברזילי, אם כי השאלות שהביאו לידי ממצאים אלו לא הבחינו ברורות בין פתרונות ליברליים לפתרונות קהילתיים.

ברזילי מאבחן גישות אלטרנטיביות בקרב ערביי ישראל. יש ביניהם פרגמטיסטים המנסים לחיות עם ובתוך המערכת הקיימת, אך לשנות אותה באמצעים משפטיים. הארגון המשפטי "עדאלה" הוא דוגמה מובהקת לגישה פרגמטית זו. יש בקרב הערבים המאמצים גישה ביקורתית וטוענים לרפורמות יסודיות; הללו סבורים כי אפליה תתקיים כל עוד מדינת ישראל מחויבת לזהותה כמדינה יהודית.³⁸ ויש בין הערבים התומכים בגישה ביקורתית-קהילתית וטוענים כי הציבור הערבי בארץ ראוי לאוטונומיה. גישה שאף מספר לא מבוטל של אינטלקטואלים יהודים תומך בה.³⁹ אף כי ברזילי מדווח על הישגים מסוימים לאסטרטגיה המשפטית-פרגמטית, מסגרת הניתוח הכללית שלו מצביעה על סימפטיה עמוקה לגישה הביקורתית-קהילתית. סבורני שהצדק עמו, לפחות בנוגע לשאלה הלאומית (ופחות בשאלות המגדריות והדתיות).

35. Barzilai, בעמ' 119.

36. שם, בעמ' 129.

37. שם, בעמ' 128.

38. הסופר Anton Shammas מייצג נאמנה גישה זו, עליה אמונים גם מספר גדול של פוליטיקאים ערבים. ראו, למשל: 3, Anton Shammas, "Palestinians in Israel: Ain't Seen Nothin' Yet", *The Journal of the International Institute* (1995).

39. ראו, למשל, סמי סמוחה, אוטונומיה לערביי ישראל (רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1999) וכן את הדו"ח שנשלח על ידי 26 אקדמאים ישראלים לראש הממשלה אהוד ברק בנובמבר 2000, אחרי אירועי הדמים של אוקטובר 2000: אחרי השבר: כיוונים חדשים למדיניות הממשלה בלפי הערבים בישראל: דו"ח חירום מאת צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי (דן רבינוביץ, אסעד גאנם ואורן יפתחאל - עורכים, 2000).

בפרק הרביעי עוסק ברזילי בפמיניזם במדינת ישראל. אם כי השסע המגדרי פחות עמוק מהשסע הלאומי והוא חדש יחסית בתודעת הציבור, אין ספק שהוא קשור אורגנית לאג'נדה הליברלית בישראל. בבהירות רבה טוען ברזילי כי הסטטוס השולי של נשים בישראל מתקיים מכוחם של שני אלמנטים תרבותיים עיקריים, ביטחון לאומי ואורתודוקסיה יהודית. דומני כי הקשר בין האורתודוקסיה היהודית (ומן הסתם, המוסלמית) לבין אפליית נשים בישראל היה יכול להיות מוסבר בספר זה ביתר פירוט. האתוס הצבאי הישראלי, כמו זה בחברות אחרות, הדגיש תמיד את התפקידים השונים של גברים ונשים; המיליטריזציה של החברה יצרה ריבוד חברתי ומגדרי תוך מתן עדיפות לגברים. הנושא הביטחוני כה דומיננטי עד ששאלות שוויון מגדריות נדחקות תמיד לשוליים.

ברזילי מבחין בין גישה ליברלית לגישה רדיקלית לשאלות פמיניסטיות. פסק הדין בעניין אלס מילר הוא דוגמה מובהקת לגישה הליברלית, הן מצד נשים פמיניסטיות והן מצד מוסדות המדינה (בחלקם), לרבות בית המשפט העליון.⁴⁰ בית המשפט הורה לחיל האוויר לקבל את אלס מילר לקורס טייס על בסיס עקרון השוויון ופסקי דין דומים ניתנו אף בעניינים כגון שירותן של נשים במועצות דתיות.⁴¹ פסקי דין אלו נחשבו על ידי ליברלים ישראליים, לרבות פמיניסטיות ליברליות, להישגים חשובים. מאידך גיסא, יש פמיניסטיות בישראל הטוענות כי חוק המדינה גברי בעיקרו ומאמץ ליברלי לשנותו "מבפנים" מועד לכישלון מלכתחילה. הללו מאמינות כי רק פעילות שטח ענפה ושינויים תרבותיים מפליגים עשויים להביא לידי תוצאות של־מש. למשל, אלימות כלפי נשים נתפסת על ידי פמיניסטיות רדיקליות כטבועה בחברה הגברית ובמדיניותה, בעוד פמיניסטיות ליברליות רואות בשאלה זו בעיה משפטית גרידא. מסקנת ברזילי⁴² היא ש"הפמיניזם הליברלי שש לחגוג ניצחונות (victories) אך לא בהכרח מאבקים (struggles)". פרופסור ברזילי איננו רואה בליברליזם פתח לשינוי חברתי. אף שמילר ניצחה, קובע ברזילי,⁴³ "מתקיימת אפליה מגדרית בצבא מאז מילר ובנושאים מסוימים אף נהפך המצב לגרוע יותר". בסופו של חשבון דוחה ברזילי את הטקטיקות הליברליות הפמיניסטיות "שאינן מאתגרות את ההיגיון הגברי של הסדר הקונסטיטוציוני".⁴⁴

באופן כללי, אני פחות פסימי מפרופסור ברזילי באשר לאפשרויות של שוויון בין המינים בישראל ולהשלטתו באמצעים ליברליים, אך אני קרוב יותר לדעתו בנושא הערבי. דומני כי ההתקדמות היחסית בעניין שוויון נשים גדולה יותר מן ההתקדמות בשאלה הערבית וכי המכשולים העומדים בדרכה של התקדמות זו עבירים יותר. אף כי מוכן אני להכיר בבעיות הטמונות במדיניות ההערפה המתקנת.⁴⁵ במקרים מסוימים הוכחה מדיניות שכזו כיעילה למדי במסגרת הוקתית ליברלית. האירוניה היא שאפליה מתקנת יכולה

40. בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94.

41. בג"ץ 153/87 שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מב(2) 221.

42. Barzilai, בעמ' 136.

43. שם, בעמ' 197.

44. שם, בעמ' 198.

45. שם, בעמ' 161.

להתקיים אך ורק מתוך מתח הריף ועקרוני עם יסודות הליברליזם אף שהיא תוצר מובהק של ליברליזם זה. לכן אפליה מתקנת איננה תמיד בת־קיימא בטווח הארוך כפי שהוכח בשנים האחרונות בארצות הברית.

בפרק החמישי עוסק ברזילי ביחסי דת־מדינה ובעיקר ביחסי הציבור החרדי עם מדינת ישראל. הוא מדגיש (אם כי לא מספיק) את הסתירות העמוקות בין קיום מדינה חילונית, מודרנית וליברלית לבין מהותה של המדינה כמדינה יהודית. "דמוקרטיה מחייבת הפרדה מוסדית ניכרת בין דת למדינה", קובע ברזילי נחרצות,⁴⁶ אך בטיעונו לזכויות החרדים כקבוצה מובחנת יש מן הסתם סתירה מסוימת בה במידה שזכויות אלה מוענקות לחרדים על ידי המדינה בניגוד משווע לעקרון הפרדת דת ומדינה. מכל מקום, ברזילי רואה באימוץ האורתודוקסיה היהודית כדת המדינה בישראל משום פגיעה בזכויותיהם של יהודים וערבים כאחת.⁴⁷ הן יהודים שאינם אורתודוקסים והן לא־יהודים (בעיקר פלסטינים מוסלמים) מופלים לרעה במערכת זו.

אחד מהטיעונים היותר קונטרוברסליים בספר הוא שאין, לדעת ברזילי, קונפליקט הכרחי בין דת פונדמנטליסטית (כגון החרדיות בישראל) ובין ליברליזם. לדעתו דת שכזו עשויה להתקיים בכפיפה אחת עם המדינה הליברלית המודרנית. זהו טיעון מעניין אך לכאורה בעייתי ביותר. מעצם טבעה טוענת הדת, בעיקר בגילוייה הפונדמנטליסטים, לאמת אחת, עליונה ובלתי מתפשרת, ואילו הליברליזם הוא בעיקרו פרוצדורה לשלטון של הרוב תוך סובלנות ממוסדת כלפי המיעוט. זאת ועוד, הליברליזם המודרני, בעיקר בגילוייו האירופיים, בא לעולם מתוך דחיקת הדת ממרכז החיים הפוליטיים, אם באמצעים חוקיים ואם באמצעים אלימים וסימן ההיכר של מדינות ליברליות כיום הוא תפקידה השולי יחסית של הדת בענייני המדינה.

מכל מקום, ובנוגע להערותיו של ברזילי על יחסי מדינת ישראל והציבור החרדי בארץ, יש להבחין בצורה חדה יותר מהבחנתו של פרופסור ברזילי בין שני תחומי פעילות של הציבור הדתי והחרדי: (א) ניסיונו של ציבור זה לקיים את האוטונומיה שלו בתחומים שונים החשובים לו, כגון חינוך; (ב) ניסיונו של ציבור זה להשליט את מרותו על ציבורים אחרים במדינה בשם נורמות היהדות או כל קריטריון אחר. בעוד התחום הראשון הוא עקרונית לגיטימי והוא אף מצוי במרכז טיעונו של ברזילי, התחום השני הוא אנטי־ליברלי ובלתי דמוקרטי בצורה קיצונית.

דומני כי מעטים יטענו כי הציבור הדתי או החרדי בישראל הפנה את כל מעייניו מאז 1948 אך ורק לשמירת האוטונומיה שלו. בנושאים רבים ביותר, לרבות ענייני מעמד אישי, תחבורה ציבורית בשבתות ובהגים, אופייה של מערכת החינוך ותכניה, ומאז 1967 אף מדיניותה של ישראל כלפי השטחים הכבושים, תמך ותומך רוב רובו של הציבור הדתי, מנהיגיו ומוסדותיו (לרבות מפלגותיו) בהשלטת תפיסתו על המדינה ועל אלו שאינם־דתיים. פורמלית לפחות צודק ברזילי בקובעו כי "ישראל מעולם לא אימצה מודל תיאוקרטי אנטי־דמוקרטי לפיו המדינה והדת הן ומנהיגים דתיים שולטים

46. שם, בעמ' 66.

47. שם, שם.

במדינה⁴⁸. אולם מעשית, העניק המשטר בישראל למפלגות דתיות כוח מעל ומעבר לחלקן באוכלוסייה, והקים מוסדות דת עם שליטה ניכרת על חיי הפרט היהודי הרבה מעבר למקובל בכל מדינה מערבית מתוקנת (למשל, בתחום הנישואין האזרחיים). בעוד במדינות רבות (כגון בריטניה) הפרדת הדת והמדינה אינה חלק מהסדר הקונסטיטוציוני, במדינות אלו השפעת הממסד הדתי על חיי הפרט והאפשרויות הניתנות בידיו להתערב בחיי הפרט מוגבלות ביותר. לא כן בישראל.

פתרונות אפשריים בטרם פורענות

השסעים השונים בחברה הישראלית שבהם עוסק ברזילי, ובעיקר השסע הלאומי והדתי, מהדרים עד כדי סכנת פיצוץ את מצבה של ישראל כיום. בעשור האחרון בלבד הייתה המדינה עדה לרצח ראש ממשלה ואיומים אמינים על כמה מיורשיו, מהומות דמים בקרב המיעוט הלאומי, איום חמור ונמשך באלימות בעקבות החלטות פוליטיות גורליות בנוגע לגורל השטחים הכבושים וכיוצא באלה. כל אלו הם סימנים לחוסר יציבות בסיסי שלדעתי עלול אף להחמיר משמעותית בעתיד.

הסתירות הסטרוקטורליות העמוקות בחברה הישראלית ניתנות, תיאורטית, לפתרון בשתי דרכים אלטרנטיביות. מדינת ישראל עשויה לאמץ גישה ליברלית-מערבית המכירה בכל אורחיה, כיחידים, ובהם בלבד כבעלי זכויות וחובות שווים בקהילה הפוליטית. הזכות לשוויון מעוגנת, אחרי הכול, במגילת העצמאות הישראלית והיא אבן היסוד של כל מדינה דמוקרטית-מערבית מתוקנת. מאידך גיסא, פתרון ליברלי שכזה היה מבטל באחת חלקים נכבדים מיהדות המדינה כפי שהם מוכרים כיום (למשל, מעמד הרבנות הראשית), יהדותם של מרבית האזרחים הייתה נהפכת, פורמלית לפחות, לבלתי רלוונטית מבחינה פוליטית, גופים יהודיים או ציוניים שקנו להם חוקה על פונקציות מדינתיות (כגון הסוכנות היהודית או קק"ל) היו עוברים מן העולם וכו'. ליברליזם בלתי מתפשר שכזה איננו אפשרי במדינת ישראל כיום הואיל ומרבית האזרחים, המוסדות והמנהיגים מתנגדים לו נחרצות. זאת ועוד, אפילו הליברליזציה המוגבלת של ישראל בשני העשורים האחרונים לא דחפה את המדינה בכיוון שאיננו יהודי (למרות האשמות שזה אכן מה שקרה). בכל הודמנות שחלה התקדמות בכיוון ליברלי (למשל, בשני חוקי היסוד מ-1992) חזר הממסד חוזר והדגיש כי המדינה היא "יהודית ודמוקרטית", נוסחה מקודשת מזה עשרות שנים הפוגעת לעתים קרובות באיכותה של הדמוקרטיה הישראלית. אם ניכרת ליברליזציה בישראל של השנים האחרונות, מוגבלת היא למעמדם של קבוצות ויחסים בתוך הציבור היהודי (למשל, נשים והומוסקסואלים); ליברליזציה זו פוסחת כמעט לחלוטין על מעמדו של המיעוט הערבי במדינת ישראל, עקב אכילס של הדמוקרטיה הישראלית מאז קום המדינה.

הפתרון האלטרנטיבי לליברליזם המערבי הקלאסי מבחינה תיאורטית הוא לאמץ גישה קהילתית מן הסוג שממליצים עליו לייפהרט (Lijphart) ואף ברזילי בספרו זה. גישה קהילתית שכזו הייתה מעניקה לכל הקהילות העיקריות בחברה הישראלית אוטונומיה מרבית, בין שהללו קהילות לאומיות (פלסטינים), דתיות (חרדים) או אחרות. בתחום הקהילתי התגבשה

48. שם, בעמ' 213.

בקרב הציבור היהודי-ציוני עוד בימי המנדט הנטייה להכיר באוטונומיה קהילתית נרחבת של ציבורים שונים ובשיתוף פעולה שלטוני ביניהם. מאז 1948 מוסדה אוטונומיה זו בקרב הציבור היהודי, אך המיעוט הפלסטיני לא שותף בה. יתרה מזו, מיעוט גדול זה, כשישית מאוכלוסי ישראל, נשלט על ידי הרוב היהודי והגמוניאליות זו לא כורסמה עד עצם היום הזה. המצב הנוכחי בישראל הוא שעטנו מוזר ומורכב ביותר של הסדרים ליברלים (למשל, בתחום זכויות יחיד כגון חופש ביטוי), הסדרים ליברלים למחצה (למשל, חוק הבחירות המבחין בין מפלגות לגיטימיות לבלתי לגיטימיות), הסדרים קהילתיים (למשל, מתן השליטה בחינוך הדתי-לאומי לגורמים דתיים-ציוניים), והסדרים קהילתיים למחצה (למשל, מתן השליטה בענייני אישות לקהילות דתיות). מצב שעטנו זה מאפשר לאליטה השלטת להשתמש במערך מורכב זה לצרכיה היא, תוך שימוש בטכניקות מגוונות בתחום הממשל, המשפט (ענייני העיקרי של ספר זה) ודעת הקהל. כך, למשל, הצליחה האליטה לקיים שליטה מלאה על הציבור הערבי אף שמוסדות המדינה (לרבות בית המשפט העליון בעניין קעדאן ובמקרים אחרים וכן לאחרונה ועדת אור) הכירו זה כבר בכך ששליטה זו מהווה אפליה נמשכת והפרה בוטה של עקרון השוויון, כלומר הפרת כללי היסוד של הדמוקרטיה עצמה.

מאחר שספרו של ברזילי נכתב מנקודת מבט משפטית, הוא נוטה להתמקד בבית המשפט העליון כשהקן מרכזי במערכת השלטונית הישראלית. בעמדת מיעוט מובהקת, מסרב ברזילי להצטרף למקהלה הליברלית המזמרת שירי הלל לבית המשפט העליון. הוא טוען כי למרות האקטיביזם הפוליטי של בית המשפט, ברוב המקרים הוא לא הגביל את זכויותיהם של אנשי השלטון ולא תרם לערעור הסטטוס-קוו.⁴⁹ זאת ועוד, העמדה הליברלית של בית המשפט נראית לברזילי כמחלישה את הזכויות הקהילתיות שבהן הוא תומך.

לעניות דעתי, מרבית הביקורת של ברזילי נכונה. המערכת הפוליטית הישראלית כיום אינה בדרך לתיקון יסודי ומעמיק שעשוי לשפר הן את מהותה והן את תדמיתה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית מתוקנת. ואולם הבעיה העיקרית איננה נעוצה לדעתי במוסדות המשפטיים אלא בשסעים העמוקים בציבור הישראלי על כל גווניו, ובהיעדר תרבות פוליטית דמוקרטית (לרבות סובלנות פוליטית). ברזילי צודק בטענתו שלא ניתן לפתור את בעיות ישראל על ידי ייבוא המודל הליברלי המערבי המבוסס על זכויות היחיד.

אם הליברליזם האנגלו-אמריקני או הקונטיננטלי אינו בר-קיימא בישראל כיום, מחשבה מעמיקה חייבת להיות מוקדשת לפתרונות יצירתיים, אך פרקטיים, המבוססים על קהילתיות. גישת ברזילי הביקורתית-קהילתית היא נקודת מוצא מעולה לפיתוח פתרונות שכאלו כל עוד הם יכולים להשלים ולא לסתור את עקרונות הליברליזם ובעיקר את עקרון השוויון בפני החוק.

פתרון קהילתי, יצירתי ופרקטי כאחת לבעיות ישראל עשוי להתבסס על עקרונות

מספר:

1. זכויות היחיד הליברליות שהוזקו בישראל של שנות ה-90 בצורה מרשימה למדי זקוקות לחיזוק נוסף מתוך מגמה להגיע למגילת זכויות (Bill of Rights) מקיפה ומוגנת

49. שם, בעמ' 77.

מבחינה חוקתית מעריצות הרוב, היינו מגילת זכויות דומה לזו הקיימת בכל מדינה מערבית מתוקנת היום, והכוללת את עקרון השוויון בפני החוק.

2. מתן זכויות קהילתיות שוות לקבוצות מובחנות אך בכפוף לשמירת עקרון השוויון בפני החוק ויתר זכויות היחיד הליברליות. פירוש הדבר הוא שהאוטונומיה הניתנת לקבוצה אחת תינתן גם לקבוצה אחרת (למשל, הזכות לחינוך אוטונומי לערבים כלחרדים), ושזכויות קהילתיות לא תפרנה את עקרון השוויון בפני החוק (למשל, בתחום כגון השירות הצבאי).

3. התמקדות חדה ביותר בבעיה הערבית כמפתח לפתרון הבעיה הדמוקרטית הכאובה ביותר של ישראל. הרוב היהודי בישראל חייב לתת דעתו לשילוב הציבור הערבי בכל מערכות החיים הציבוריים בארץ מתוך מגמה ליצור תנאים של שוויון, מצב הכרחי הן מנקודת מבט של יציבות פוליטית והן מן הפרספקטיבה של יצירת דמוקרטיה ממשית.

סדר יום פוליטי שכזה לא יפתור את בעיית השסעים החברתיים-פוליטיים בין לילה, אבל הוא עשוי להקל אותה ולמנוע פיצוצים פוליטיים עתידיים. ספרו של ברזילי עשוי להיקרא כאות אזהרה לבאות.

באופן כללי מקבל אני את מה שניתן לכנות "תחושת השוקת השבורה" המאפיינת את ספרו של גר ברזילי בכללותו. ואולם הדגש שלי שונה במשהו מהדגש שלו. קריאה בספר מורכב זה נותנת הרגשה כי ברזילי רואה את הבעיה העיקרית של ישראל בליברליזם בלתי מרוסן, הנתמך על ידי היגיון גלובליסטי והדורס בדרכו כל קהילה נפרדת, לאומית (פלסטינים), דתית (חרדים) או מגדרית (נשים פמיניסטיות). לדעתי, הבעיה העיקרית של ישראל כיום היא לאומיות חריצת הנותנת לקבוצת הרוב שליטה בלתי מוגבלת בקבוצת המיעוט בסיטואציית קונפליקט המעוררת התנהגות בלתי מרוסנת מצד מנהיגים אינטרסנטיים, מוסדות מאובנים והרוב עצמו. מתוך אותה לאומנות נגזרות כל אותן בעיות חברתיות ופוליטיות שברזילי מזהה בצורה כל כך בהירה. אף שאני מקבל את דעתו של ברזילי שהליברליזם כשהוא לעצמו אינו נותן תשובות מספקות לבעיותיהן של קבוצות נפרדות ושוליות, לשיטתי הליברליזם הוא בסיס הכרחי, אם כי לא מספיק, לפתרון בעיותיהן של קבוצות כאלו.

ערכו העיקרי של ספר חשוב ביותר זה הוא בקריאה להכיר בחשיבותן של קבוצות מובחנות: זוהי הקהילתיות מבית מדרשו של ברזילי.⁵⁰ קיימות דוגמאות אחדות שמאששות עמדה זו. אלו הם מקרים שבהם על מדינה הגמוניאלית מובהקת עבר תהליך של רפורמה קונסטיטוציונית או פוליטית. ספרד, צפון אירלנד ואפילו קנדה הן דוגמאות לרפורמות שכאלו.⁵¹ ישראל עשויה ללמוד רבות מדוגמאות אלו לפתרון של בעיות סוככות בחברות שסועות, ויפה שעה אחת קודם.

50. זוהי נקודה המודגשת גם, אם כי בצורה תיאורטית פחות, בספרם של ה'אולה אבו-בקד ודני רבינוביץ, הדור הזקוף (כתר, 2002).

51. ראו על רפורמות מטה-קונסטיטוציונליות מאמרי בספרו של: Adrian Guelke (לעיל, הערה 11). קיימת ספרות ענפה בנוגע לאופן שבו מדינות שונות מתייחסות לקבוצות האתניות והלאומיות בתוכן. ראו, למשל: John Coakley – ed., 1993, "Belgium: From Regionalism to Territorial Management of Ethnic Conflict" (Lisabet Hooge).

to Federalism" 44; Luis Moreno, "Ethnoterritorial Concurrence in Multinational Societies: The Spanish Comunidades autonomas", *Multinational Democracies* (Alain-G. Gagnon and James Tully – eds., 2001) 201; *Autonomy and Ethnicity: Negotiating Competing Claims in Multi-Ethnic States* (Jash Ghai – ed., 2001); *Minority, Nationalism and the Changing International Order* (Michael Keating & John McGarry – eds., 2001); *Democracy and National Pluralism* (Ferran Requejo – ed., 2001); Carol L. Schmid, *The Politics of Language: Conflict, Identity & Cultural Pluralism in Comparative Perspective* (2001); Timothy D. Sisk, *Power Sharing and International Mediation in Ethnic Conflict* (1996). על הגישה הספררית למיעוטים האתניים (קתלאנס, בסקים ומיעוטים אחרים), ראו: Ernesto Carrillo, "Local Government and Strategies for Decentralization in the State of the Autonomies", 27 *Publius* (2001) 63; Luis Moreno, *The Federalization of Spain* (2001). אשר לגישה הקנדית ראו: Gordon E. Cannon, "Consociationalism vs. Control: Canada as a Casestudy", *Western Political Quarterly* (1982) 50; Leslie S. Laczko, "Canada's Pluralism in Comparative Perspective", 17 *Ethnic & Racial Studies* (1994) 20. במקרה של שווייץ ראו: Markus Freitag and Adrian Vatter, "Political Institutions and the Wealth of Regions: Swiss Cantons in Comparative Perspective", 11 *European Urban and Regional Studies* (2004) 291. וגם: Schmid (לעיל).